

УДК 398.332.33(477.41/.42)

Людмила Костенко
(Київ)

ОБХІДНІ ОБРЯДИ, ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ЗАХИСТОМ УРОЖАЮ ВІД ПТАХІВ НА ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ПОЛІССІ

У статті досліджуються обхідні обряди, пов'язані із захистом урожаю від птахів на Лівобережному Поліссі профілактичного та оказіонального характеру. Розглянуто структуру обрядів, атрибутику, магичні дії та тексти. Здійснено також спробу виявлення семантики обрядових дій.

Ключові слова: урожай, птахи, обхід поля, обрядові атрибути, заклинання.

В статье исследуются обходные обряды, связанные с защитой урожая от птиц на Левобережном Полесье профилактического и окказионального характера. Рассматривается структура обрядов, атрибутика, магические действия и тексты. Ставится также задача выявления семантики обрядовых действий.

Ключевые слова: урожай, птицы, обход поля, атрибуты, заговоры.

The paper investigates the rounding ceremonies related to the protection of crops from birds on Left-Bank Ukrainian Polissia which were of preventive and occasional nature. Among the topics of study there are a structure of rituals, paraphernalia, magical actions and texts. The article also attempts to identify the symbolic side of these rites.

Keywords: harvest, birds, rounding of field, paraphernalia, invocations.

У період росту та дозрівання зернових рослин: жита, пшениці, льону, конопель, проса, вівса, соняшника, кукурудзи існувала небезпека знищення урожаю птахами. Частіше ними були горобці, ворони, сороки, граки, щиглі. Щоб захистити урожай, проводили обряди, під час яких обходили поле. Тому ми віднесли їх до обхідних.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. дослідники А. Малинка [6, с. 230], П. Єфіменко [3, с. 44], П. Чубинський [11, с. 67] записували заклинання, які були частиною обхідного обряду. Російські науковці за результатами польових досліджень на Поліссі в 1970–1990 роках видали збірник заклинань, куди помістили й ті з них, які пов'язані із захистом урожаю від птахів [7, с. 420–426]. Учений А. Гура на основі текстів заклинань проти птахів досліджував їх символіку, у результаті відніс шкідників поля до «нечистих» (злих, демонічних) [2, с. 528]. Ми ставимо за мету дослідити обхідний обряд у цілому, а саме: його структуру, атрибути, вербальну складову та семантику. Джерельною базою для написання статті були матеріали польових експедицій, а також записи попередніх дослідників. Дослідження сприятиме пізнанню народних вірувань в аграрній галузі та народного світогляду загалом.

Обхідні обряди проводилися в період сівби зернових рослин та під час дозрівання зерна, коли птахи могли знищити урожай. У першому випадку вони мали профілактичний характер, у другому – оказіональний. За матеріалами польових досліджень, профілактичні та оказіональні обряди були однаковими, проте оказіональні збереглися краще, напевно тому, що проводилися частіше через реальну небезпеку втрати врожаю. Виконували обряди до сходу сонця жінки-господині, зрідка чоловіки, діти. Також відбувалися колективні обходи полів на чолі зі священником.

На думку дослідників, обхід поля був направлений на встановлення магичного кордону між носіями небезпеки й об'єктом захисту [5, с. 27, 35]. Поле обходили тричі, що мало забезпечити тривалий ефект. Обхідний обряд доповнювався атрибутикою, яка виконувала додаткові функції захисту. Суттєвим елементом обряду було роздягання його виконавця: «Роздіться наголо і три рази кругом оббігти» (ПІС). «В одній сорочці, коси розпустить... Соняшник посаджений, вона кругом соняшника бігає, посіяла пшеницю і кругом пшениці, і не один воробей не сяде. А я посаджу – у мене поб'ють» (ОХП). У цих обрядах функції атрибута виконувало оголене тіло людини. За народними віруваннями, оголеність була ознакою належності

до демонічного світу, як і непокрите розпущене волосся. Отже, виконавець обряду діяв від імені потойбічної істоти, яка здатна до магії. Крім того, оголення могло виконувати функцію відлякування через демонічний статус виконавця обряду. Інше пояснення дії оголення заховане в заклинанні, яке виголошувалося під час обряду: «Як не може голе по світу ходити, щоб так не могли горобці соняшників пити» [3, с. 44]. На думку дослідників, в основі цього заклинання лежить порівняння через зіставлення з діями, які виходять за межі можливого [5, с. 108–110]. Виконавці обряду дію оголення пояснюють тим, що воно викличе у птахів голод: «Просо п'ють горобці, раненько встань, роздягнись і гола три рази обіжи, щоб голод на горобців був» (АЙМ). У цьому випадку можемо думати, що нива, подібно до виконавця обряду, видасться птахам «голою» (без рослин), і вони залишаться голодними.

В обхідних обрядах поряд з оголеним тілом були задіяні інші атрибути. Тоді символіка оголення відходила на задній план. Були також обряди, у яких цей елемент був видучений, а вся увага зосереджувалася на магічних предметах.

До атрибутів обхідного обряду відносився хліб. У народній традиції він був засобом комунікації – на гостину з будь-якого приводу приходили з хлібом. Цей звичай був перенесений і на обхідні обряди, де людина йшла на «зустріч» з птахами. В обхідних обрядах використовували паляницю «забудько», яку після випікання забули витягнути з печі. «Як печуть хліб і паляничку забули, держали її, як горобці випивали зерно, з хлібинкою до сходу сонця три рази оббігали поле» (АВК). У Козелецькому районі Чернігівської області, коли обходили поле, приказували: «Я забула хліб у печі, нехай забудуть вороб'ї просо» [5, с. 69]. Як бачимо, за допомогою хліба «забудька» намагалися позбавити птахів пам'яті. Крім того, цей хліб від довгого перебування у печі був чорний, отже, належав до світу потойбіччя, що мало відлякувати птахів. Хліб «забудько» також використовували в інших народних обрядах. За даними Л. Артюх, його згодовували недавно куплений корові, щоб вона швидше забувала старого хазяїна і віддавала молоко. Люди не споживали цей хліб, щоб не втратити пам'ять, здоров'я і навіть життя [1, с. 21].

В обхідних обрядах також використовували знайдену скибку хліба – «найдьониш». З нею обходили поле, після чого залишали на місці проведення обряду. «Як знайдеш кусочок хліба, маленьким дітям треба роздіться і голим оббігти кругом проса, кинуть кусочок, вороб'ї з'їдять той кусочок, а проса не чіпають» (МК). У цьому випадку птахів також намагалися позбавити пам'яті – склювавши загублену скибку хліба, вони мали «загубити» дорогу до поля.

В обхідних обрядах використовували і паляничку, яку виготовили останньою. «Сієш просо, хліб печеш, останню хлібинку викачаєш, на куски ломаєш і розкидаєш» (ГВБ). У семантичній опозиції перший – останній, перший означав «щасливий», «кращий», а останній – «нещасливий», «гірший» [8, с. 674]. Отже, за допомогою хлібини, яку виготовили останньою, намагалися накликати на птахів нещастя.

В обхідних обрядах також використовували краєць простого хліба. «Як горобці – окрайчик хліба і без одягу обходила» (ВФК). Думаємо, краєць, як і хліб, виготовлений останнім, у символічному плані означав «гірший», і через нього так само намагалися нашкодити птахам.

Поле обходили і з паскою, повернувшись з Великодньої служби: «Люди кажуть – як паски принесеш з церкви, оббігти город, щоб горобці не пили» (МФГ). «Як прийде з церкви, обіде город, щоб не пили горобці проса, соняхів, є баби, які знають такі дні, молитву» (АФЛ). Паска виконувала функцію християнського оберега, а чудодійних властивостей набувала завдяки освяченню в церкві.

До атрибутів обхідного обряду належали земля та пісок: «Набрала у хвартух піску, кругом обійшла...» (ІАК). У с. Бирине Чернігівської області, коли обходили поле, набирали в жменю землі, кидали її поперед себе і приказували: «Всім гракам, воронам, зайцям... Сорока, ворона далеко летіш... Ти не бачиш що под ногами. Спаситель Господі, спасі от ворони, от сорокі, от ліхого челавека. Хай Бог отверне всякую птіцу і зайцов» (ФЄШ). У с. Хлоп'яники Чернігівської області зафіксовано такі обставини обряду: «Сказали в одній сорочці до схід сонця тричі город обійти, читати Отченаш, а тоді – вороб'ям очі засліплюю, щоб на поле не літали, пшеницю не клювали – я так і

зробила» (ОДШ). Під час обряду виголошували і такий текст: «Спала я три дні й три ночі, щоб у сороки і ворони повилазили очі» (НАР). Коли виконували обхідний обряд, уявляли, що кидають пісок та землю птахам в очі. Таким способом намагалися позбавити їх здатності бачити.

В обхідних обрядах також використовували землю або пісок з могил. Схоже, у цьому випадку птахів намагалися наділити якостями мертвих, які через втрату фізіологічних функцій «не бачили». У с. Мрин Ніжинського повіту брали з могили три пригорщі піску, потім ішли на город, запалювали свічку, яку священник давав при похованні, оббігали коноплі й обсівали їх зі словами: «Будьте ви такі тихі, як земля на могилі і облітайте коноплі за 20 меж» [6, с. 4]. Отже, у цьому випадку птахів намагалися прирівняти до мертвих, які були бездіяльними, або ж позбавити їх життя.

У с. Данилівка Чернігівської області, щоб захистити урожай від птахів, виходили на середину поля, набирали в жмені землі і, обкручуючись на правій п'яті, розкидали її в усі сторони (НДФ). Думаємо, ці дії були магічним прийомом окреслення лінії магічного кордону на відстань розкиданої землі. За народними віруваннями, на місці, подібно до вихору, крутилася нечиста сила [8, с. 13], в особі якої і міг виступати учасник обряду.

До магічних предметів обхідного обряду належав залізний замок. Його до схід сонця замикали ключем і тричі обносили навколо поля, читаючи акафіст Пресвятій Богородиці (ОКС). У с. Хлоп'яники Чернігівської області під час обряду приказували: «Іду на город, на городі Мати Божа стоїть, у приполі (хвартусі) ключі, замки держить і замикає всім щиглам, вороб'ям губи, зуби і щелепи, щоб не чіпали нашої семенини» (РФШ). Отже, за допомогою замка намагалися позбавити птахів здатності їсти.

Щоб відігнати птахів з поля, використовували також речі, пов'язані з заколенням поросяти. Серед них ціпок (палиця), яким підсовували солому, коли смалили порося: «Пішов на страсть перед Паскою, цілу ніч був, свічку зі страстей приніс. У нас, як смалють порося, ціпком солому підсовують. Взяв ціпок і свічку, роздягнувся наголо і три рази кругом города до схід сонця., щоб сонях не пили» (УІС).

«Взяти палку, що порося смалють, роздїться, до сходу сонця оббігти, щоб горобці не їли...» (ОАГ). Предмети, пов'язані з заколенням поросяти, використовували також в обхідних обрядах на Рівненщині: «Взяти шпичку (колючка), якою затикали кабану кров, до заходу сонця кругом ниви обійти, гараб'ї не будуть садиться» (ГГЛ). За народними віруваннями, у тілі свиней з'являлися демонічні істоти, тому речі, пов'язані з їх заколенням, мали відлякувати птахів або сприяти їх загибелі. Свічка ж виконувала роль християнського оберега.

В обхідних обрядах також використовували воду як засіб очищення від зла. Це могла бути непочата вода, набрана до схід сонця з криниці, до якої додавали попіл і окроплювали ниву на чотирьох кутах [4, с. 747]. Використання попелу, як речі зі світу потойбіччя, очевидно, мало злякати птахів або привести до їх загибелі. Поле також окроплювали водою, освяченою в церкві: «Соняшник до схід сонця посадить, обійти тричі і обкropить святою водою, Отченаш прочитать...» (ГФМ).

Деякі обхідні обряди обмежувалися молитвою та накладенням хресного знамення: «Як горобці випивали жито, тричі обходили поле, на кожному вуглу хрестилися і читали молитву» (ГДК). Одним із варіантів вербальної магії було читання молитви з кінця. «Читають молитву Отченаш назад і кругом обходять» (АКП). У народній магій практиці читання молитви з кінця використовувалося для насланя порчі [8, с. 365]. У цьому випадку вона була направлена проти шкідників поля.

Одним із прийомів захисту урожаю від птахів було встановлення з ними контакту, що відображено у заклинаннях. У деяких з них звучить мотив заборони на споживання зерна. У с. Дягова Чернігівської області, коли обходили поле, приказували: «Воробей, боробей, старший архирей! Тобі тут не літати, стадо не збирати, мого соняшника не чіпати» [7, с. 425]. У с. Мрин Ніжинського повіту промовляли: «Я вас не боюсь, я од вас знаю і конопельки вам клювать запрещаю» [6, с. 230].

Птахів також направляли або відганяли в інше місце перебування, зокрема до нечистої сили, з якою їх і асоціювали. У с. Блистова Чернігівської області приказували: «Летіть на сухий ліс вороб'ї, а не на наше просо» (УМШ). Побутовав і та-

кий текст: «Варабей, вараб'їца, ти не добрий челаовек, лети на мха, на болота, пока я свій урожай з поля уберу». Птахів також відправляли на чуже поле. У Чорнобильському районі Київської області, коли обходили поле, приказували: «..птаство у себе маю, на чужіє поля посилаю» [5, с. 137]. У с. Реутинці Сумської області тричі або дев'ять разів читали Отченаш, потім промовляли: «Воробей, воробей, не пий наших конопель, ні моїх, ні чужих, ні сусідчиних, а летить вороб'ї на колгоспні лани» (ГФБ). Подібні тексти побутували і на Слобожанщині: «Хлопчики-горобчики, не займайте мої кошки (соняшник), а летить до раби Божої Лїди (завідувача колгоспним током) на комори, там є жито, пшениця, всяка пашниця» (ВВЗ). Цікаво, що деякі тексти замовлянь схожі з веснянками, у яких захист посівів від птахів мав профілактичний характер: «Киш, киш, горобей, / не клуй конопель, / ні моїх, ні чужих, ні сусідчиних. / Мої конопельки / іще зелененькі» [10, с. 65].

Наступним прийомом захисту врожаю від птахів було встановлення контакту із сакральними покровителями. Серед них – померлі родичі, які, за народними віруваннями, допомагали живим у господарських справах. У с. Дягова Чернігівської області, коли обходили поле, зверталися до мертвого: «Миколо, годі спати, уставай воробйов із мого поля ганяти» [7, с. 425]. За допомогою також зверталися до християнських святих. У с. Старі Боровичі Чернігівської області, коли брали з могили землю, промовляли: «Добрий вечір, Даниле! Я до тебе не гулять прийшла, а землю мінять, воробйов зганять. Кши, кши, кши... на очерета, на болота, на довгії лози, на сухі ліса, на жовті піски. Там вам гуляння, там куповання. Прошу Господа Бога, Пантелеймона стерегти свою пашню. Кши, кши, кши...» [7, с. 426].

Щоб захистити поле від горобців, їх також ловили і вбивали, примовляючи: «Так вас усіх буду драти, як будете на просо літати» [3, с. 44], що було одним зі способів залякування шкідників поля.

Коли знищення полів набувало стихійного характеру, проводилися масові обхідні обряди. На поле відправлялися громадою на чолі зі священником, несли хрест, ікони, хоругви, хліб на рушнику (ГНШ). Навколо посівів утворювали захисне коло за допомогою християнських атрибутів та

молитви, просили допомоги в Бога і християнських святих.

Траплялося, що на рослинність нападала сарана – комаха, яка літала величезними зграями і знищувала посіви й трави на корені [9, с. 329]. Сарану вважали карою Божою за гріхи [11, с. 67]. Щоб зберегти урожай, проводили християнські обхідні обряди. «Коли нападала саранча, наймали батюшку, ходили на жита» (НПБ).

Розглянувши обхідні обряди, можемо розділити їх за структурою на три групи. Перша включає обхід поля та магичні дії з предметами; друга – обхід поля, магичні дії з предметами та магичний текст, який пояснює дію предметів (або молитва); третя – обхід поля, магичний текст (або молитва). Вважаємо, що найдавнішими були обряди першої групи, оскільки вони є найпростішими. Обряди другої групи ускладнюються поясненням дії магичного предмета, яке могло не відповідати його первісному значенню. В обрядах третьої групи магичні предмети вилучені або їм не надається ніякої ваги, тут на перше місце виходить магичний текст з християнським нашаруванням або молитва. Очевидно, це останній етап розвитку обряду в часі. За нашими польовими дослідженнями, в одному селі одночасно могли побутувати обхідні обряди різні за структурою та семантикою магичних дій.

В обхідних обрядах, пов'язаних із захистом врожаю від птахів, використовували такі атрибути, як оголене тіло людини, хліб, земля, пісок, залізний замок, дерев'яний ціпок або кілочок (пов'язані із заколенням поросяти), вода, свічка. Одні з них були предметами народної магії, другі – християнськими оберегами.

За допомогою обхідних обрядів намагалися створити охоронний кордон навколо посівів, налякати, відігнати або направити птахів у інше місце, позбавити їх пам'яті, здатності бачити, їсти, наслати на них нещастя, смерть.

Література

1. *Артюх Л. Ф.* Уявлення і заборони, пов'язані з вогнем: очищення, випробовування (ініціація) (до 140-річчя В. Кравченка) // Матеріали до української етнології. – 2003. – Вип. 3 (6).

2. *Гура А. В.* Символика животных в славянской народной традиции. – М., 1997. – 912 с.

3. *Ефименко П.* Сборник малорусских заклиний. – М., 1877.
4. Заговори на пшеницю // Киевская старина. – 1884. – Декабрь.
5. *Левкиевская Е. Е.* Славянский оберег. Семантика и структура. – М., 2002. – 334 с.
6. *Малинка А. И.* Сборник материалов по малорусскому фольклору. – Чернигов, 1902.
7. Полесские заговоры (в записях 1970–1990 гг.) (Агапкина Т. А., Левкиевская Е. Е., Топорков А. Л.). – М., 2003.
8. Славянские древности. – М., 2004. – Т. 3.
9. *Сумцов Н. Ф.* Культурные переживания // Киевская старина. – 1890. – Т. 28.
10. *Чебанюк О. Ю.* Календарно-обрядові пісні. – К., 1987.
11. *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – 1872. – Т. 1.

Список інформантів

- ПІС – П. І. Святюха, 1913 р. н. Записано в с. Стахорощина Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
- ОХП – О. Х. Приймак, 1917 р. н. Записано в с. Вересоч Куликівського р-ну Чернігівської обл.
- АЙМ – А. Й. Максименко, 1937 р. н. Записано в с. Старий Білоус Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
- АВК – А. В. Кулінковець, 1926 р. н. Записано в с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл.
- МК – Марія Кожем'яка, 1936 р. н. Записано в с. Білошицька Слобода Корюківського р-ну Чернігівської обл.
- ГВБ – Г. В. Бовкун, 1935 р. н. Записано в с. Літки Броварського р-ну Київської обл.
- ВФК – В. Ф. Костановська, 1917 р. н. Записано в с. Вересоч Куликівського р-ну Чернігівської обл.
- МФГ – М. Ф. Генета, 1939 р. н. Записано в с. Вересоч Куликівського р-ну Чернігівської обл.
- АФЛ – А. Ф. Лисенко, 1936 р. н. Записано в с. Кобижча Броварського р-ну Київської обл.
- ІАК – І. А. Котляр, 1924 р. н. Записано в с. Нові Яриловичі Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

ФЄШ – Ф. Є. Шлапак, 1913 р. н. Записано в с. Бирине Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

ОДШ – О. Д. Шара, 1931 р. н. Записано в с. Хлоп'яники Сосницького р-ну Чернігівської обл.

НАР – Н. А. Рибалка, 1913 р. н. Записано в с. Шестовиця Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

НДФ – Н. Д. Феніна, 1932 р. н. Записано в с. Данилівка Менського р-ну Чернігівської обл.

ОКС – О. К. Скляр, 1925 р. н. Записано в с. Данилівка Менського р-ну Чернігівської обл.

РФШ – Р. Ф. Шурига, 1937 р. н. Записано в с. Хлоп'яники Сосницького р-ну Чернігівської обл.

УІС – У. І. Сліпак, 1927 р. н. Записано в с. Вересоч Куликівського р-ну Чернігівської обл.

ОАГ – О. А. Гаврилей, 1925 р. н. Записано в с. Веркіївка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.

ГГЛ – Г. Г. Ломако, 1920 р. н. Записано в с. Іванчиці Дубровицького р-ну Рівненської обл.

ГФМ – Г. Ф. Мелашенко, 1936 р. н. Записано в с. Кучинівка Щорського р-ну Чернігівської обл.

ГДК – Г. Д. Костановська, 1933 р. н. Записано в с. Жуківка Куликівського р-ну Чернігівської обл.

АКП – А. К. Пінченко, 1931 р. н. Записано в с. Чорнотичі Сосницького р-ну Чернігівської обл.

УМШ – У. М. Шульга, 1928 р. н. Записано в с. Блистова Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.

СТП – С. Т. Прохоренко, 1932 р. н. Записано в с. Хоробичі Городнянського р-ну Чернігівської обл.

ГФБ – Г. Ф. Бардакова, 1928 р. н. Записано в с. Реутинці Кролевецького р-ну Сумської обл.

ВВЗ – В. В. Зінько, 1944 р. н. Записано в с. Хоружівка Недригайлівського р-ну Сумської обл.

ГНШ – Г. Н. Шмаргун, 1923 р. н. Записано в х. Дорошинков Ямпільського р-ну Сумської обл.

НПБ – Н. П. Бачаєва, 1928 р. н. Записано в с. Фотовиж Глухівського р-ну Сумської обл.

SUMMARY

The paper investigates the rounding ceremonies related to the protection of crops from birds on Left-Bank Ukrainian Polissia which were of preventive and occasional nature. Among the topics of study there are a structure of rituals, paraphernalia, magical actions and texts. The article also attempts to identify the symbolic side of these rites.

The rounding ceremonies were observed while sowing the cereals and during their maturation. The rituals were performed by the landowners accompanied with the peasants led by a priest.

In order to protect the crop from birds, there used the various ritual attributes: a naked human body, bread, earth, sand, iron lock, wooden stick and peg concerned in slaughtering a pigling, water, candle. Among them were the objects of folk magic and Christian charms.

Among the magical methods of protection of crop from birds was the establishment of rapport with the latter, or with the departed relatives who believed to be assistants in managing the domesticities.

With the aid of rounding rites people tried to make a protective circle around the crops, and moreover, to scare, drive off or send away the birds, make them memoryless, deprive of ability to see, to peck, and to inflict misery and death on them.

Keywords: harvest, birds, circuitous rituals, paraphernalia, conspiracy.